

З.І. Трацяк (Полацк, Беларусь)

Ідэйна-мастацкая спецыфіка ўвасаблення матыву «навала-кантынуум» у трылогіі «Шэметы» М. Лобана

Анатацыя: У артыкуле разглядаецца трылогія М. Лобана «Шэметы» як асобны этап у развіцці беларускай прозы XX ст., звязанай з мастацкім асэнсаваннем матыву «навала-кантынуум». На прыкладзе персанажаў-прадстаўнікоў адной сям’і пісьменнік вывучае ўплыў бясконцых грамадска-палітычных катаклізмаў на светапогляд звычайнага чалавека. Акцэнтуюцца ўвага на глыбокім аналізе 1930-х гг., што падаюцца як асобны надзвычайны перыяд развіцця «навалы-кантынуума», які асацыюецца не толькі з актыўнымі баявымі дзеяннямі, але і з барацьбай з унутраным ворагам савецкаму ладу.

Ключавыя словы: беларуская літаратура XX ст., матывы «навала-кантынуум», сацрэалізм, хроніка

Z. Tratsiak (Polotsk, Belarus)

Fictional Perception of a ‘Continuous War’ Motive in M. Loban’s Trilogy ‘The Šemiets’

Abstract: Trilogy ‘The Šemiets’ by M. Loban regarded as a unique phenomenon in the development of Belarusian prose of the twentieth century is studied. This work is associated with the fictional interpretation of a ‘continuous war’ motive. Taking into account those characters that belong to the same family the writer studies the effect of infinite socio-political upheavals on the outlook of an average person. The article focuses on a thorough analysis of the 1930s regarded in the trilogy as an extremely important period in development of a ‘continuous war’, which is associated not only with the active military actions, but also with the fight against the internal enemy of the Soviet system.

Key words: Belarusian literature of the 20th century, ‘continuous war’ motive, social realism, chronicle

Інтэнсіўная распрацоўка матыва «навала-кантынуум», характэрнага для беларускай літаратуры XX ст., вызначала вектар мастацкіх пошукаў асобных аічынных мастакоў слова (М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, М. Лобан, К. Чорны, В. Быкаў, І. Шамякін, У. Гніламедаў і інш.). Акрамя адмысловай цікаўнасці да багатай на перыпетыі нацыянальнай гісторыі, пісьменнікі засяроджваліся на спалучэнні розных ракурсаў светабачання: агульнасавецкага (якому папярэднічаў расійскі

вядлікадзяржаўны), уласнабеларускага і прыватна-асабістага. Зварот пісьменніка да матыву «навала-кантынуум» меў на ўвазе пошукі прыдатнай формы твора. Па гэтай прычыне запатрабаваным становіцца жанр хронікі, які спрыяў усебаковаму разгляду грамадска-палітычных працэсаў і прыватных лёсаў персанажаў.

Задума М. Лобана распавесці пра беларуса ў плыні часу ў першай палове XX ст. крышталізавалася паволі (аўтар працаваў над абранай тэмай амаль два дзесяцігоддзі). А. Вашчанка падкрэсліў, што першапачаткова пісьменнік бачыў раман у шасці кнігах, падзеі ў якіх павінны былі ахапіць перыяд з 1915 па 1957 гг. [Вашчанка 2015: 11]. Пазней аўтар спыніўся на форме трылогіі, якая ўключыла ў сябе раманы «На парозе будучыні», «Гарадок Устронь» і «Шэметы», дзе разгледжаны Першая сусветная вайна, рэвалюцыя 1917 г., усталяванне савецкага ладу на Беларусі, грамадскае жыццё ў 1930-я гг. і партызанская барацьба супраць гітлераўцаў пад час Вялікай Айчыннай вайны. Літаратуразнаўцы і крытыкі, якія адгукнуліся на публікацыю гэтых кніг, заўважылі шэраг паказальных рыс, уласцівых аповеду М. Лобана: «у творы паказана вясковае жыццё ў яго разнастайных, асабліва сацыяльна-бытавых праявах, перададзены складаныя і супярэчлівыя тэндэнцыі часу, створана разгалінаванае, напоўненае ўнутраным драматызмам сюжэтнае дзеянне, трапна выкарыстаны жывая народная мова, экспрэсіўна-вьяўленчыя магчымасці дыялектнага слова, стрыманы, лаканічны-дзелавы стыль» [Бугаёў 1999: 331]. Менавіта сацыяльна-бытавы аспект прозы пісьменніка разгледжаны В. Смольскай у кампаратыўным ракурсе ў дысертацыі «Сучасны беларускі сацыяльна-бытавы раман (М. Лобан, І. Чыгрынаў, І. Пташнікаў)» [Смольская: 1981].

Раманы трылогіі мелі выразны аўтабіяграфічны складнік, а матыву «навала-кантынуум» глыбока ўгрунтаваны ў светапогляд самога аўтара. Пацверджаннем, на нашу думку, з'яўляюцца фрагменты з кнігі успамінаў М. Лобана «Паэма майго маленства». Разважаючы пра пачатак XX ст., пісьменнік заўважыў, што «першая сусветная вайна асталася ў памяці ў выглядзе нейкага ласкуцця малюнкаў» [Лобан 2015: 336]. Падобная фрагментарнасць характарызавала і пазнейшыя назіранні будучага празаіка. Гэтая адметнасць нараджалася не толькі з прычыны маладога ўзросту наратара ў мемуарах, але і са спецыфікі грамадска-палітычных працэсаў першай трэці стагоддзя. Напрыклад, апавядаючы пра 1918 г., М. Лобан адзначыў: «улада той год мянялася некалькі разоў, і цяпер цяжка успомніць, якая падзея пры якой уладзе адбылася» [Лобан 2015: 351]. З кнігі ўспамінаў відаць разгубленасць чалавека перад плынню гісторыі, якая на яго вачах стварала адмысловую мазаіку: «пасля немцаў бальшавіцкая ўлада доўга не пабыла, пачалося наступленне белапаякаў» [Лобан 2015: 353], «польская акупацыя далася ў знакі сваімі паборамі, экзекуцыямі і пажарамі... Паходы Калчака, Дзянікіна і іншых генералаў да Беларусі не дакочваліся. Тут апрача белапаякаў быў свой генерал, Булак-Балаховіч» [Лобан 2015: 354] і г. д. Асобныя праявы матыву «навала-кантынуум» заўважаюцца і ў дзённікавых запісах М. Лобана, прысвечаных Вялікай Айчыннай вайне [Лобан 2015].

Перажытае падштурхнула да больш глыбокага ўсебаковага разгляду тых надзвычайных падзей. Д. Бугаёў падкрэсліў, што для рэалізацыі такой задумы «недастаткова было толькі асабістых ... уражанняў, хаця для пісьменніка яны заўсёды маюць першаступенную важнасць. Прыходзілася весці грунтоўныя пошукі ў архівах, у некаторых выпадках скрупулёзна вывучаць перыёдыку за шэраг гадоў, складаць картатэку важнейшых падзей таго храналагічнага перыяду, які ахопліваецца ў раманам» [Бугаёў 1989: 146]. Такім чынам М. Лобан дастаткова ўдала спалучыў дакументальнае і мастацкае з выразна аўтабіяграфічным, што, паміж іншым, паспрыяла ўсебаковаму мастацкаму асэнсаванню матыву «навала-кантынуум».

Адзначым, што праца пісьменніка карэктавалася ў сувязі з пэўнымі ідэалагічнымі чыннікамі. Так, у рамане «На парозе будучыні» М. Лобан закрануў тэму пратэсту часткі беларускага сялянства супраць калектывізацыі як адметнай палітыкі і практыкі бальшавікоў. Гэты пратэст у 1964 г. падаваўся выключна як «кулацкая вылазка», недарэчнасць, што ні ў якім разе не адпавядала масавым поглядам, але адчувальная і пазіцыя пісьменніка, які ўсведамляў усю супярэчлівасць тых гістарычных працэсаў.

Аўтар трылогіі пра сям'ю Шэметаў падкрэсліў адну значную акалічнасць: народнае ўяўленні пра «навалу-кантынуум» сфарміраваліся не толькі пад уплывам падзей, пачатак якіх датаваны 1914 г. У рамане «На парозе будучыні» згаданы турэцкая і японская войны, якія паўплывалі на лёсы шараговых беларусаў, стаўшы рэпетыцыяй будучых татальных узброеных канфліктаў. Паказальна, што ва ўступнай частцы рамана «Гарадок Устронь» праявілі значна пашырыў кола грамадска-палітычных катэгорыяў, што падштурхнулі да генезісу ўяўленняў пра «навалу-кантынуум»: «Гісторыя Устроіні помніць нямала падзей. Хто не хадзіў, не ездзіў па яе крыжовых дарогах, не таптаў яе потам аблітых палеткаў, не рушыў яе сівых камяніц!» [Лобан 1980: 146]. М. Лобан узбудзіў малюнак разбурэння ў тутэйшых мясцінах, згадаўшы пра эпідэмію чумы 1510 г., пажары, што руйнавалі паселішча кожны раз, калі туды прыходзіў вораг (татары, шведы, французы). Далёкія па часе эпізоды міфалагізаваліся, дапаўняліся новымі дэталямі, якія ўсё ж набліжалі перажытае продкамі да надзённых падзей. Паводле аўтара, пазней гэтая ж тэндэнцыя распаўсюдзіцца і на вопыт, прынесены віхурай крызісных з'яў пачатку мінулага стагоддзя (міфалагізацыя першых дзён краіны, дзе нараджаўся сацыялістычны грамадскі лад).

М. Лобан, пішучы пра Першую сусветную, засведчыў наступнае: шараговы персанаж, які толькі апасродкавана зазнаў уплыў войн недалёкага мінулага, рэвалюцыі 1905 г., што праходзілі «недзе там», за парогам яго хаты і мястэчка, рабіў фатальную памылку, кажучы: «Была ж некалі вайна і з туркам і з японцам, то хто яе тут, у лесе, вельмі ведаў. Тое самае, калі яшчэ адна будзе» [Лобан 2015: 29]. Дастаткова хутка сапраўднае аблічча навалы паўставала ва ўсёй жахлівасці: перш за ўсё Некрашы неслі чалавечыя страты (з вайны «мала... паварочалася. Пра многіх папрыходзіла ў воласць, што пазабівала», некаторыя, як «Марка Князевых без абедзвюх ног асталіся. Хрысціна ездзіла з большым забіраць... То не захацеў ехаць дадому. Лепш, кажа, пайду дзе на вакзале сядзець, руку выставіўшы» [Лобан 2015: 127–128]), змяніўся спрадвечны лад жыцця, трансфармаваліся каштоўнасці арыентацыі. Па-новаму думалася салдатам расійскага войска пра дэзерцірства («Калі не заб'е мяне сёння, то я скончу з вайною. Не трэба мне ні чыны, ні ўзнагароды. Я хачу жыць!» [Лобан 2015: 60]), бежанства («прайшла была чутка, што дзе-нідзе бежанцы, сабраўшыся гуртам, рабілі нават напады на панскія маёнткі» [Лобан 2015: 83]), афіцыйную практыку ўзнагароджання («я вельмі раў бы табе пабыць на фронце ды зарабіць вась гэту бляху, – Кандрат выняў з кішэні Георгіеўскі крыж на стужцы і два разы падкінуў яго на руцэ, – а потым прыслушацца да свайго сэрца, што на ім накіпела» [Лобан 2015: 110]). Тым самым у творах мэтанакіравана праводзілася думка, што «навала-кантынуум» мела нязменнага «хаўрусніка»: глыбокі аксіялагічны крызіс, розныя праявы якога пераадольваліся некалькі наступных дзесяцігоддзяў.

На нашу думку, першая вызначальная рыса ва ўвасабленні М. Лобанам крызісу каштоўнасцяў арыентацыі – ідэалагічная запраграмаванасць салдата-акопніка, яго падлегласць актыўнай прапагандзе (пісьменнік закранаў «апетыя рэвалюцыйнай рамантыкай» моманты, якія папярэднічалі нараджэнню краіны Саветаў). У апавядальнай канве рамана «На парозе будучыні» прысутнічае эпізод, калі будучы старшыня некрашоўскага рэўкома слухаецца ўшчуванняў загартаванага бальшавіка Брагіна («Што, афіцэры крыжыкам паманілі? Хай афіцэры з афіцэрамі і страляюцца,

а нам чаго?» [Лобан 2015: 129]) і пакідае жыццё нямецкаму салдату, які, паводле запатрабаванняў сацрэалізму, таксама ахвяра «класава-чужой» вайны. У цывільным жыцці ён быў звычайным працаўніком і спачуваў камуністычным ідэям. Не менш каларытны эпізод звязаны з іншым салдатам расійскай арміі, які не хацеў парушыць прысягу, бо лічыў гэты крок заганным, нападгрэшным учынкам, але пакінуў фронт (дэзерціраваў), пачуўшы, што яго аднавяскоўцы пачалі дзяліць панскую зямлю.

Паглыбленне аксіялагічнага крызісу, народжанага Першай сусветнай вайной, супала і з двума рэвалюцыямі 1917 г., якія адкрылі шлях да крывавага грамадзянскага супрацьстаяння на беларускай зямлі, нямецкай і польскай акупацыі. М. Лобан адзначаў, што ўжо ў 1920 г. «людзі з гарадоў разбрыдаліся па дарогах, шукаючы ратунку ў паралізаванай сьпняком і чорнай воспай вёсцы. Тысячы асірацелых дзяцей, абадранных і галодных, блукалі па вуліцах, замярзалі на дахах вагонаў, корпаліся на сметніках. Усё трэба было сцяраць, тужэй сцягнуць папругу на шынялі, мацней сціснуць у руках прыклад вінтоўкі» [Лобан 2015: 290]. Нягледзчы на абумоўленае цензурай жаданне апець «героіку змагання» за ідэалы сацыялізму, аўтар здолеў таксама акрэсліць змрочныя новыя праявы «навалы-кантынуума», якія нявечылі і душу, і цела шараговага чалавека, пастаўленага на мяжу выжывання і захавання прыстойнасці.

Паказальна, што ў рамане «Гарадок Устронь» «навала-кантынуум» пачынае асацыявацца не толькі з узброенымі канфліктамі. Аўтар акцэнтаваў ўвагу на знешне мірным савецкім жыцці, дзе барацьба ішла ў драматычнай форме партыйных «чыстак», прымусовага абагулення сялянскай маёмасці, пошукаў шпіёнаў, сабатажнікаў і ворагаў народа: «трактарыст расплавіў падшыпнікі – кулацкая падножка; на складзе прапаў каленчаты вал – шкодніцтва... у Якімаўцы прыняты ў калгас падкулачнік Рэдзька; у Букчы – наадварот – бядняк, былы партызан выключаны з калгаса» [Лобан 1980: 495]. Ілюстрацыяй штучнай пралангацыі стану змагання за ідэі рэвалюцыі становіцца характарыстыка, дадзеная адным з маладых савецкіх навукоўцаў, які безапеляцыйна абвясціў, што «прафесар Янушкевіч – белагвардзейскі афіцэр... Прафесар Голад – сын кулака з-пад Оршы, Сапун – быў таварышам міністра ў Калчака. Лаўрусевіч – сын памешчыка, служыў у царскай ахранцы, Стрыга – польскі шпіён, у дваццаць першым перайшоў граніцу, быў падручным у Савінка, Бабок – балаховец» [Лобан 1980: 455]. Падобны класавы падыход, паводле персанажа, дазволіў ператварыць абарону дысертацыі ў «працэс» над «неблаганадзейнымі» навукоўцамі, які заміналі новай генерацыі вылучэнцаў заняць так патрэбныя ім пасады. Бязлітасная сутнасць «навалы-кантынуума» бачылася і за спробай пільных савецкіх юнакоў выключыць з камасамолу дзяўчыну, бо, як выпадкова высветлілася, яна была дачкой белагвардзейскага афіцэра. Аўтар заўважаў, як звязваліся мінулае і сучаснасць, нявечачы прыватны лёс персанажа, які захадамі родных доўгі час не ведаў пра таямніцу свайго паходжання, нават не ўяўляў горкую і ганебную для таго часу праўду пра сябе.

Такія надуманыя «падзеі», што выклікалі гіпертрафаную рэакцыю дзейных асоб (як і іх прататыпаў з рэальнага жыцця), на нашу думку, уваходзілі ў кантэкст больш значных працэсаў і мінулага, і сучаснасці (сусветнай вайны, рэвалюцыі, калектывізацыі, барацьбы з кулацтвам). Адмысловую рэакцыю ў сучаснага чытача выклікае лубочная постаць сапраўднага бальшавіка: «Бальшавік – гэта не сарамлівая інстытутка, якая прызнае толькі цёпленькую ваду, пярынку і пазбягае слоў, якія пачынаюцца на літару “ха”. Каму-небудзь ад крытыкі смерць, а бальшавіку толькі здорава. Бальшавік – гэта... здаровы чалавек, якому хочацца на трыццаціградусным марозе снегам памыцца. Другому гэта – кхе-кхе, а баль-

шавіку – чырвонае цела і кроў кіпіць» [Лобан 1980: 448–449]. Мяркуючы па персанажы (сакратар райкома Мароз), у вусны якога ўкладзена гэтая тырада, аўтар наўрад ці пагаджаўся з усімі пададзенымі клішэ.

Паказальна, што М. Лобан імкнуўся засведчыць катастрафізм згаданых вышэй праяў «навалы-кантынуума», якія характарызавалі жыццё шарагова чалавека ў 1930-я гг. Письменнік усё ж дазволіў сваім персанажам паразважаць пра сапраўдныя вынікі класавай барацьбы, усталявання дыктатуры пралетарыяту, татальнай падазронасці: «мы губім на першых кроках тое, што потым будзем пакутліва шукаць. Няўжо нам больш не патрэбна... чалавечнасць?» [Лобан 1980: 433]. Асобнай праявай чалавечнасці, на думку аўтара, станавілася здольнасць спачуваць бязвінна асуджаным (тым больш, што іх лёс мог напаткаць кожнага незалежна ад сацыяльнага статусу). Самі ж пакараныя адмыслова ставіліся да тых, хто не страціў да іх даверу, не выкрасліў з кола сваіх знаёмых, не выказаў адкрытай знявагі: «без давер’я чалавек не можа жыць, без давер’я ты – чужак, выплюнутае шалупінне, труха. Няма нічога страшнейшага, калі грамадства адмаўляе чалавеку ў давер’і» [Лобан 1981: 18]. Менавіта тэма захавання чалавечнасці стане скразной для айчыннай літаратуры XX ст., у якой так ці інакш разглядалася «навала-кантынуум» (А. Адамовіч, В. Быкаў, М. Гарэцкі, Б. Сачанка, К. Чорны і інш.).

М. Лобан, разважаючы пра Вялікую Айчынную, з усёй разнастайнасці падзей і маральна-этычных праблем абраў прыватны ракурс, названы А. Адамовічам «вайной пад стрэхамі». Паглыбленне ў жыццё беларуса пад акупацыяй дазволіла працягнуць вывучэнне праяў «навалы-кантынуума», угрунтаваных не толькі ў надзённыя грамадска-палітычныя працэсы, але і недалёкае савецкае мінулае. Письменнік прасачыў, як на экстрэмальную сітуацыю рэагуюць тры прадстаўнікі сям’і Шэметаў: селянін Мацвей не імкнуўся да залішняй рызыкі ў барацьбе з ворагам, хаця і не адмаўляў магчымасці ўзяць зброю ў рукі; былы «вораг народа» Андрэй, камуніст паводле перакананняў, бескампрамісна змагаўся з фашызмам; інтэлігент Лукаш больш за ўсё схільны да здрадніцтва перш за ўсё гуманізму і чалавечым каштоўнасцям. Прапанаваныя светапоглядныя мадэлі дазволілі акрэсліць тры шляхі існавання ў плыні «навалы-кантынуума»: адаптацыя да ваенных абставін з гіпатэтычнай магчымасцю процідзеяння захопнікам (носьбітам непрымальнай ідэалогіі), актыўная барацьба з ворагам як быццёвы імператыв, прыстасавальніцтва да ўмоў існавання і барацьба за захаванне выключна свайго дабрабыту.

Падсумоўваючы, адзначым, што трылогія М. Лобана, паводле спецыфікі ўвасаблення «навалы-кантынуума», займае адмысловае месца ў беларускай прозе. З аднаго боку, творы вызначаюцца пэўнай ідэалагічнай запраграмаванасцю, што дазваляе казаць пра сувязь з сацрэалістычнымі традыцыямі адлюстравання Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў, гадоў станаўлення беларускай савецкай дзяржаўнасці. З іншага боку, М. Лобан закранаў тыя ж аспекты (уплыў асобных падзей савецкай гісторыі 1920-30-х гг. на існаванне пад нямецкай акупацыяй 1941–1944 гг.), што прасочваюцца і ў прозе А. Адамовіча, В. Быкава, І. Навуменкі (аўтараў, якія паслядоўна разважалі пра ролю класавай барацьбы ў чалавечых зносінах пад час Вялікай Айчыннай).

На наш погляд, значным унёскам М. Лобана ў распрацоўку матыву «навала-кантынуум» можна лічыць яго скрупулёзную працу з гістарычным матэрыялам, прысвечаным 1930-м гг. – часу барацьбы з «ворагамі народу», што, паводле аўтарскай задумкі, успрымаецца асобнай старонкай жорсткага сацыяльнага супрацьстаяння на беларускай зямлі ў першай палове XX ст. Письменнік сведчыў, што барацьба са знешнім і з унутраным ворагам трасфармавала лад мыслення і паводзіны некалькіх

пакаленняў беларусаў, якія перажылі рэвалюцыю 1905 г., Першую сусветную вайну, нараджэнне і сталенне савецкай дзяржавы, Вялікую Айчынную вайну.

ЛІТАРАТУРА

Вашчанка 2015 – *Вашчанка А.* Летапісец свайго часу // *Лобан М.* Выбраныя творы. Мінск: Беларуская навука, 2015. С. 5–18.

Бугаёў 1999 – *Бугаёў Д.* Мікола Лобан // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 9. Мінск, 1999. С. 331.

Смольская 1981 – *Смольская В.* Современный белорусский социально-бытовой роман: (М. Лобан, И. Чигринов, И. Пташников): Автореферат дисс. ... канд. филол. наук (10.01.03). Минск, 1981. 21 с.

Лобан 2015 – *Лобан М.* Выбраныя творы. Мінск: Беларуская навука, 2015. 464 с.; [4] л. іл.

Бугаёў 1989 – *Бугаёў Д.* Мастак, вучоны, чалавек // *Арганічнасць таленту: Літаратурна-крытычныя артыкулы.* Мінск: Мастацкая літаратура, 1989. С. 144–155.

Лобан 1980 – *Лобан М.* Гарадок Устронь // *На парозе будучыні; Гарадок Устронь: Романы.* Мінск: Мастацкая літаратура, 1980. С. 323–640.

Лобан 1981 – *Лобан М.* Шэметы. Мінск: Мастацкая літаратура, 1981. 400 с.

REFERENCES

Vaščanka 2015 – *Vaščanka A.* The Chronicler of His Time. In: Loban M. Selected Works. Minsk. Bielaruskaja Navuka Publ. 2015, pp. 5–18.

Buhajoŭ 1999 – Buhajoŭ D. Mikola Loban. In: Belarusian Encyclopedia: In 18 vols. Vol. 9. Minsk. 1999, p. 331

Smolskaya 1981 – Smolskaya, V. Contemporary Belarusian Social Novel: (M. Loban, I. Chigrinov, I. Ptashnikov): An Abstract Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy (10.01.03). Minsk. 1981. 21 p.

Loban 2015 – Loban M. (2015) Selected Works. Minsk. Bielaruskaja Navuka Publ. 464 p.; [4] ill.

Buhajoŭ 1989 – Buhajoŭ D. The Artist, the Scientist, the Person. In: The Organic Nature of Talent: Literary-Critical Articles. Minsk. Mastackaja Litaratura Publ. 1989, pp. 144–155.

Loban 1980 – Loban M. The town of Ustroń. In: On the Threshold of the Future; The Town of Ustron: Novels. Minsk. Mastackaja Litaratura Publ. 1980, pp 323–640.

Loban 1981 – Loban, M. (1980) The Šemiets. Minsk. Mastackaja Litaratura Publ. 400 p.

Сведения об авторе:

Зоя Ивановна Третьяк,
канд. филол. наук
доцент
гуманитарный факультет
Полоцкий государственный университет

Зоя Іванаўн Траццяк,
кандыдыт філалагічных навук
дацэнт
гуманітарны факультэт
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Zoya I. Tratsiak,
PhD
Associate Professor
Historical-Philological Faculty
Polotsk State University

zoya.tretyak@rambler.ru